

Hardangervidda nasjonalparksenter - et egnet kompetansesenter for villrein

En forstudie

Karl J. Baadsvik

LAGSPILL

ENTUSIASME

INTEGRITET

KVALITET

NINAs publikasjoner

NINA Rapport

Dette er en ny, elektronisk serie fra 2005 som erstatter de tidligere seriene NINA Fagrapport, NINA Oppdragsmelding og NINA Project Report. Normalt er dette NINAs rapportering til oppdragsgiver etter gjennomført forsknings-, overvåkings- eller utredningsarbeid. I tillegg vil serien favne mye av instituttets øvrige rapportering, for eksempel fra seminarer og konferanser, resultater av eget forsknings- og utredningsarbeid og litteraturstudier. NINA Rapport kan også utgis på annet språk når det er hensiktsmessig.

NINA Temahefte

Som navnet angir behandler temaheftene spesielle emner. Heftene utarbeides etter behov og serien favner svært vidt; fra systematiske bestemmelsesnøkler til informasjon om viktige problemstillinger i samfunnet. NINA Temahefte gis vanligvis en populærvitenskapelig form med mer vekt på illustrasjoner enn NINA Rapport.

NINA Fakta

Faktaarkene har som mål å gjøre NINAs forskningsresultater raskt og enkelt tilgjengelig for et større publikum. De sendes til presse, ideelle organisasjoner, naturforvaltningen på ulike nivå, politikere og andre spesielt interesserte. Faktaarkene gir en kort framstilling av noen av våre viktigste forskningstema.

Annen publisering

I tillegg til rapporteringen i NINAs egne serier publiserer instituttets ansatte en stor del av sine vitenskapelige resultater i internasjonale journaler, populærfaglige bøker og tidsskrifter.

Norsk institutt for naturforskning

**Hardangervidda nasjonalparksenter
- et egnet kompetansesenter for
villrein**

En forstudie

Karl J. Baadsvik

Baadsvik, K. J. 2006. Hardangervidda nasjonalparksenter - et eget kompetansesenter for villrein. En forstudie - NINA Rapport 116. 21 s.

Trondheim, januar 2006

ISSN: 1504-3312

ISBN: 82-426-1664-7

RETTIGHETSHAVER

© Norsk institutt for naturforskning

Publikasjonen kan siteres fritt med kildeangivelse

TILGJENGELIGHET

Åpen

PUBLISERINGSTYPE

Digitalt dokument (pdf)

REDAKSJON

Karl J. Baadsvik

KVALITETSSIKRET AV

Inga E. Bruteig

ANSVARLIG SIGNATUR

Forskningssjef Inga E. Bruteig (sign.)

OPPDRAGSGIVER(E)

Styret, Hardangervidda nasjonalparksenter

KONTAKTPERSON(ER) HOS OPPDRAGSGIVER

Karl J. Baadsvik

FORSIDEBILDE

Per Jordhøy, NINA

NØKKEWORD

Norge

Hardangervidda

Tinn kommune

Villrein

Kompetansesenter

KEY WORDS

Norway

Hardangervidda

Tinn municipality

Wild reindeer

Center of competence

KONTAKTOPPLYSNINGER

NINA Trondheim

NO-7485 Trondheim

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 73 80 14 01

NINA Oslo

Postboks 736 Sentrum

NO-0105 Oslo

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 22 33 11 01

NINA Tromsø

Polarmiljøsentret

NO-9296 Tromsø

Telefon: 77 75 04 00

Telefaks: 77 75 04 01

NINA Lillehammer

Fakkeltgården

NO-2624 Lillehammer

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 61 22 22 15

<http://www.nina.no>

Sammendrag

Baadsvik, K. J. 2006. Hardangervidda nasjonalparksenter - et egnet kompetansesenter for villrein. En forstudie - NINA Rapport 116. 21 s.

Denne forstudien er utarbeidet på oppdrag fra styret i Hardangervidda nasjonalparksenter.

Målet med forstudien har vært

- a) å belyse hvordan et kompetansesenter for villrein kan inngå som en integrert del av nasjonalparksenteret
- b) å beskrive nærmere rolle og oppgaver for kompetansesenteret
- c) å utforme et grunnlag for videre planlegging av en ny utstilling/publikumsattraksjon ved senteret

Vi foreslår at styret for senteret konsentrerer det videre arbeid om to hovedsaker, med utgangspunkt i forstudien:

- 1) **En nærmere konkretisering og prioritering av kompetansesenterets arbeidsoppgaver og å sikre en langsiktig finansiering av senterets drift.** I dette arbeidet må man trekke med Direktoratet for naturforvaltning (DN), NINA og lokale/regionale aktører. I utgangspunktet vil det være naturlig at kompetansesenteret forankres i DN.
- 2) **Utvikling av et konkret gjennomarbeidet konsept for utstillingen/ publikumsattraksjonen, herunder å utarbeide et velfundert investeringsbehov.** Det må være et mål å søke investeringsmidler fra næringslivet for å bygge opp utstillingen som vi mener i første omgang bør konsentreres om villreinen. Til dette arbeidet må styret etter vårt syn trekke til seg konsulenthjelp, både utstillingsmessig og naturfaglig. Det anbefales at styret inngår avtale med et velrenommert firma med utstillingskompetanse om å stå i spissen for dette arbeidet. NINA bør stå for den faglige kvalitetssikring av villreinutstillingen

Ovenstående betyr samtidig at vi anbefaler at den videre realisering av visjonen for hele Hardangervidda nasjonalparksenter (jfr. Kap. 4) bør skje skrittvis etter at kompetansesenteret og utstillingen er etablert.

Karl Baadsvik, Norsk institutt for naturforskning, 7485 Trondheim. karl.baadsvik@nina.no

Innhold

Sammendrag	3
Innhold	4
Forord	5
1 Bakgrunn	6
2 Nasjonalparksenteret vs. Kompetansesenteret	7
3 Nasjonalparksenteret - visjon og rolle	8
4 Nærmere om innholdet i nasjonalparksenteret	9
4.1 Formidling	9
4.2 Forvaltning	10
4.3 Tilknytningen til forskning.....	10
4.4 Næringsutvikling.....	10
5 Kompetansesenteret for villrein	12
5.1 Overordnet om innhold og målgrupper.....	12
5.2 En hovedutfordring: økosystembasert forvaltning	12
5.3 Aktuelle oppgaver for et kompetansesenter	13
5.4 Samarbeid og kompetanseheving - regionale samlinger, kurs og konferanser	14
5.5 Rådgiving og informasjon.....	15
5.6 Overvåkning og dokumentasjon.....	15
5.7 Forskningens rolle i kompetansesenteret.....	15
5.8 Næringsutvikling på villreinens premisser	16
6 Utstillingen/publikumsattraksjonen	17
6.1 Overordnede mål	17
6.2 Noen prinsipper.....	17
6.3 Noen aktuelle temaer	17
6.4 Tekniske løsninger/virkemidler.....	18
6.5 Skisse til en utstilling: "Villreinens rike!"	19
7 Videre framdrift	21

Forord

Styret for Hardangervidda nasjonalparksenter er oppdragsgiver for denne forstudien. Bakgrunnen er at det skal etableres to kompetansesentra for villrein i Norge og at nasjonalparksenteret ved Møsvatn er den mest naturlige lokalisering for kompetansesenteret i den sørlige villreinregionen.

Styret ønsket i denne sammenheng at NINA skulle gjennomføre en forstudie for å vurdere arbeidsoppgaver og rolle for et slikt kompetansesenter og å skissere hvordan en utstilling /publikumsattraksjon kan støtte opp omkring senterfunksjonen. Det finnes pr. i dag ingen etablerte kompetansesentra for villrein, og det arbeid som gjøres i samband med Møsvatn-senteret bør danne modell for tilsvarende sentra andre steder.

NINA har lang erfaring og høy kompetanse når det gjelder villreinforskning og å skaffe til veie kunnskapsgrunnlag for en bærekraftig forvaltning av våre siste villreinbestander, ikke minst på Hardangervidda. I det videre arbeid med utviklingen av senteret trengs det et tett samarbeid mellom flere aktører: NINA, Direktoratet for naturforvaltning og aktører fra lokalt og regionalt hold samt fra ulike sektorer.

Vi håper og tror denne forstudien kan danne et godt grunnlag for det videre arbeidet.

Trondheim, den 16. januar 2006

Karl J. Baadsvik

1 Bakgrunn

Hardangervidda Nasjonalparksenter ved Møsvatn i Tinn kommune ble åpnet i 2001. Den første tiden var betjening av lån et betydelig økonomisk hinder for å få til en god faglig satsing og utvikling av senteret. Nasjonalparksenteret har vært gjennom en nødvendig prosess med sanering av lån. Senteret er nå gjeldfritt, og Tinn kommune som eiere har sikret senteret driftskapital mens nytt driftsopplegg utarbeides.

Nasjonalparksenteret er nå i en gunstig posisjon til å utvikle seg til et faglig sterkt og attraktivt senter med fokus på Fjell-Norges kvaliteter og muligheter generelt, og Hardangervidda nasjonalpark spesielt.

Villreinen er selve symbolet på Hardangervidda, og den vil naturlig stå i fokus i senteret, både ut fra villreinens historie, biologien, jaktkulturen og de sterke og til dels motstridende interesser som knytter seg til dette dyret den dag i dag.

Rapporten fra prosjektet "Villrein og samfunn" (NINA temahefte 27) anbefaler bl.a. en styrking av regionalt samarbeid, informasjon og veiledning i villreinforvaltningen. Det foreslås også opprettet nasjonale villreinområder og to europeiske villreinregioner. Da er det meget nærliggende å se for seg at et kompetansesenter for villrein (for region sør) samlokaliseres med Hardangervidda nasjonalparksenter.

Stortinget har også nylig pekt på muligheten til å få til slike synergier. I Innst. S. nr. 228 (2004-2005) om Regjeringens miljøvernpolitikk sies det bl.a.: "Komiteens flertall vil bemerke at Villrein og Samfunn-rapporten anbefaler opprettelsen av to kompetansesenter for villrein for hhv. region 1 og region 2. Flertallet anfører at når det gjelder lokaliseringen av slike sentre, bør det vurderes å ta i bruk allerede eksisterende nasjonalparksentre dersom disse skulle ha egnet beliggenhet og lokaliteter."

I Budsjett-innst. S.nr. 9 (2005-2006) fra energi- og miljøkomiteen sies det videre:

"Komiteen vil understreke at Norge er det eneste landet i Europa med intakte høg fjells-økosystem med bestander av villrein. *Komiteen* viser til at villrein er en av Norges ansvarsarter, dette gir oss et spesielt ansvar for en helhetlig forvaltning. *Komiteen* imøteser derfor oppfølgingen av prosjektet "Villrein og samfunn", inkludert arbeidet med de to europeiske villreinregionene.

Komiteen vil bemerke at Villrein og Samfunn-rapporten anbefaler opprettelsen av to kompetansesenter for villrein for henholdsvis region 1 og region 2. *Komiteen* peker på at både nasjonalparksenteret for Hardangervidda ved Møsvatn i Telemark, samt Dovre, vil være egnede steder for lokalisering."

Ovenstående er bakgrunnen for at dette forprosjektet presenterer en modell for Hardangervidda nasjonalparksenter som innebærer at et kompetansesenter for villrein blir en integrert del av senteret.

Et viktig utgangspunkt for en vellykket satsing er at det står klart et ferdig, moderne bygg med en rekke fasiliteter og som venter på å bli fylt med innhold og aktiviteter.

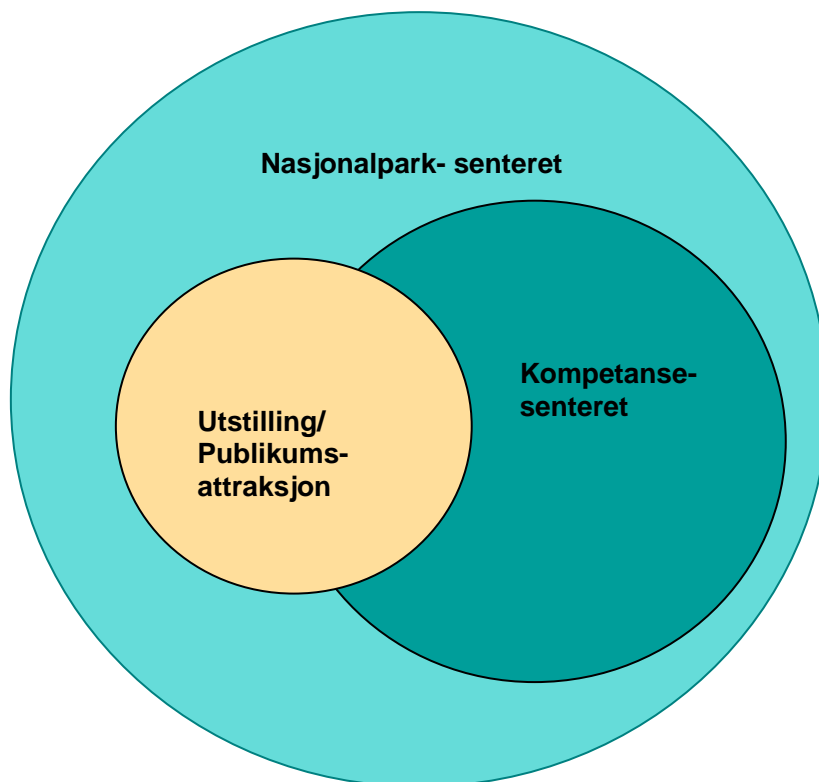
2 Nasjonalparksenteret vs. Kompetansesenteret

Nasjonalparksenteret skal dekke kunnskaps- og opplevelses-formidling knyttet til natur og kultur i nasjonalparken og randsonene. Villreinen vil stå i fokus, men senteret skal favne et bredere felt, med temaer som flora og vegetasjon, øvrig fauna, geologi, kultur- og naturhistorie mv.

Kompetansesenteret for villrein vil være en integrert del av nasjonalparksenteret, med fokus på villreinen og dens leveområder, herunder være et kommunikasjons- og formidlings-senter mellom forskere og et bredt spekter av brukere.

Utstillingen/publikumsattraksjonen vil favne hele nasjonalparksenterets virkeområde, men ha en særskilt fokus på villreinen. Slik sett blir utstillingen en integrert del av både nasjonalpark- og kompetansesenteret og understøtte de ulike virksomhetene:

Sammenhengen mellom de ulike delene kan illustreres slik:

3 Nasjonalparksenteret - visjon og rolle

Det er viktig for Hardangervidda nasjonalparksenter å utvikle sitt særpreg. Senteret ligger ikke midt i turiststrømmen, og det vil ikke være naturlig å satse på målgruppen "tilfeldig forbipasserende". Disse vil naturligvis være velkommen, men senteret bør spesielt fokusere på å være en møteplass for brukere av fjellet og vidda og være et tilbud til alle som trenger og søker kunnskap om fjellets natur og kultur.

.Hardangervidda nasjonalparksenter skal derfor ha som varemerker

- Stor faglig tyngde
- Villreinen
- Møtested/arena
- Lokal/regional medvirkning

En slik profil vil også være meget fornuftig i forhold til å integrere et kompetansesenter for villrein i nasjonalparksenteret (se nedenfor, pkt 6).

Senterets visjon er

Å være etablert innen 2010 som et kraftsenter i forvaltning, kunnskapsformidling og bærekraftig næringsutvikling i Fjell-Norge.

For å oppfylle denne visjonen må senteret:

Innen formidling

- Være en ressursbase for forskningsbasert og tradisjonell kunnskap knyttet til fjellet og vidda
- Bidra aktivt til kunnskapsformidling mellom og til brukere
- Være en base for undervisning
- Bruke lokal kompetanse i utvikling av senteret
- Bygge opp attraktive og faglig solide publikumsattraksjoner/utstillinger
- Være førstevalg for de som søker kunnskap om fjellnatur og -kultur

Innen forvaltning

- Være en arena/møteplass for brukere, private og offentlige samt lokale og sentrale forvaltere
- Være en arena for konfliktdemping og -løsning
- Være bindeledd mellom lokale interesser og sentrale myndigheter
- Bidra til mer helhetlig, økosystembasert ressursforvaltning
- Bidra til å belyse bruk-vern problematikken i Fjell-Norge

Innen forskning

- Være base for forskning knyttet til villreinen og vidda
- Fungere som et møtested for forskere og brukere
- Være en arena for diskusjoner om bruk av forskningsresultater i forvaltningen og politikkutforming

Innen næringsutvikling

- Være en kunnskapsbase mht muligheter og erfaringer mht næringsutvikling i Fjell-Norge
- Fungere som henvendelsespunkt for personer som har ideer om næringsutvikling
- Være "prosjektverksted" og derigjennom bidra til økt regional verdiskaping
- Bruke senteret som del av turist-/reiselivspakker i området
- Tilby oppdaterte basiskunnskaper til de som driver eller utvikler næring i Fjell-Norge

4 Nærmere om innholdet i nasjonalparksenteret

Senteret vil ha et vidt spekter av brukere: rettighetshavere, kommuner, villreinnemnder, fylkesmannen/fylkeskommuner, organisasjoner, skoler, universiteter og høyskoler, instituttsektoren. I tillegg kommer natur- og kulturinteresserte personer og grupper som søker opplevelser som senteret og vidda kan gi.

Senterets framtid vil ikke minst bero på at man greier å skape aktiviteter og attraksjoner med høy faglig kvalitet i alle ledd. Når det gjelder villrein og økosystem Hardangervidda vil for eksempel Norsk institutt for naturforskning (NINA) være en sentral samarbeidspartner og garantist for faglig tyngde.

Viktige samarbeidspartnere vil også være Oldsakssamlingen (kulturhistorien) og NGU (spesielt kvartærgeologien).

Samtidig vil det være avgjørende viktig at senteret får lokal forankring og legitimitet. Det beste grunnlaget for å oppnå dette er å trekke lokale ressurser og kompetanse aktivt med i den videre planlegging og utforming av senteret. Det er også en styrke at Statens naturoppsyn (SNO) er samlokalisert med senteret.

Flere av temaene nedenfor legger til grunn at "møteplassen" er et egnet verktøy i kommunikasjon og problemløsning. Det vil være viktig, ikke bare for senteret men i videre sammenheng, at man forsøker å dokumentere effektene av denne funksjonen.

Nasjonalparksenteret bør ta mål av seg til å gjøre slike evalueringer, noe som vil kreve at en definerer utvalgte prosjekter og at det settes av ressurser både til etablering og oppfølging av prosjektene samtidig som en bruker ressurser til å kartlegge effekten av "møteplassen" ved sentret.

4.1 Formidling

De aller viktigste målgruppene i formidlingsammenheng vil være rettighetshavere, forvaltere og enkeltpersoner/grupper som aktivt søker kunnskap som senteret og vidda kan gi.

Utstillingen/publikumsattraksjonen vil være det viktigste elementet i formidlings-sammenheng. Den er omtalt i et eget punkt 7 nedenfor.

Foruten utstillingen vil følgende elementer være sentrale:

- Tilrettelegging av bibliotek og digital kunnskapsbase knyttet til natur og kultur, informasjon som også skal kunne brukes fritt, også i næringssammenheng
- Bakgrunnsstoff/informasjon om reiselivsprodukter knyttet til nasjonalparken
- Informasjonsopplegg der senteret og aktiviteter i nærområdet inngår, for eksempel innføring i naturforhold og kulturhistorien, med videre besøk/opphold på kulturminner/gårder og/eller naturområder
- Kursopplegg basert på forskningsbasert og tradisjonell kunnskap
- Etablering av et **internasjonalt senioruniversitet** er et spennende konsept som det bør være aktuelt å realisere i tilknytning til nasjonalparksenteret. Bakgrunnen er at det blir stadig flere ressurssterke mennesker, både intellektuelt og økonomisk, som er 60+ og som er opptatt av nye opplevelser og egen utvikling. Et studieopplegg for denne mål-

gruppen bør innbefatte fjellnaturen og -kulturen samt den særdeles interessante industri- og krigshistorien som er knyttet til området. Undervisningen bør foregå på engelsk, og utgangspunktet er at opplegget minst skal være økonomisk selvberende.

4.2 Forvaltning

Overordnet skal senteret bidra til å ivareta og utvikle lokal og regional naturforvaltning generelt og villreinforvaltningen spesielt, herunder fremme helhetsperspektivet og økosystembasert forvaltning. De viktigste momenter er:

- Senteret er selv ikke noe myndighetsorgan, men skal fungere som en katalysator ved å være arena/møteplass for alle relevante aktører: rettighetshavere, ulike nivåer og sektorer i offentlig forvaltning, organisasjoner mv.
- Senteret som møteplass skal bidra til gjensidig utveksling av informasjon og synspunkter mellom motstridende interesser og til å redusere konfliktnivået
- Brobygging mellom lokal og sentral forvaltning vil være en viktig funksjon for senteret
- Senteret skal alltid kunne stille med oppdatert informasjon om fjellforvaltning, prosjekter og tiltak, aktuelle kontaktpersoner mv, og slike oversikter skal kunne distribueres til brukere/rettighetshavere/organisasjoner

4.3 Tilknytningen til forskning

Nasjonalparksenteret skal være en base for forskning knyttet til villreinen og vidda. Dette innebærer bl.a. å være

- En regional base som bl.a. skal bidra til kontakt og dialog mellom forskningen og lokale/regionale aktører, et forum der forskere og brukere møtes
- Det skal være et senter for forskningsseminarer og konferanser, nasjonalt og internasjonalt, særlig mht villreinforskning
- Senteret skal ha lett tilgjengelig og oppdatert oversikt over og tilgang til aktuell vitenskapelig litteratur/publikasjoner
- Forskere skal stå for vitenskapelig kvalitetssikring av utstillinger/publikumsattraksjon
- Forskere skal ha muligheter til å sitte ved senteret og arbeide i perioder
- Norsk institutt for naturforskning (NINA) bør være sentral i senterets forskningsrelaterte aktiviteter

4.4 Næringsutvikling

I fjell-Norge er det i de senere årene satt i gang en rekke tiltak knyttet til næringsutvikling, i stor grad stimulert av omlegginger i landbrukspolitikken. Det dreier seg om virksomhet både innenfor og utenfor verneområder, og flere prosjekter er knyttet opp mot Fjellregionsamarbeidet og Hardangervidda, bl.a. "Pilot Utmark" i Tinn og Vinje kommuner.

Nasjonalparksenteret bør kunne spille en aktiv rolle i bærekraftig næringsutvikling i regionen, for eksempel gjennom å

- Være bindeledd mellom næringsdriver og kunder. For mange er skranken høy fra grunneieres ståsted til kunden. På sikt bør senteret bl.a. kunne bistå med tilrettelegging – ta i mot kunder og gi ”grunnopplæring” om fjellet og Hardangervidda før kunden overlates til grunneiere eller guider. Dette er vanlig flere steder i utlandet.
- Arrangere kompetansekurs, for eksempel innen vilt/fiskeforvaltning, kulturhistorie/geologi, guiding og vertsrollen
- Være en kilde for nyheter fra senterets arbeidsområde og som er relevante for bærekraftig næringsdrift
- Bidra i rådgivning og veiledning, ajourføring og oppdatering av driftsplaner innenfor regionen

En bør også vurdere om senteret skal ha en rolle i å se på i hvilken grad erfaringene som er gjort i Tinn og Vinje kan overføres til andre fjellkommuner og om en skal initiere en mer omfattende kartlegging av pågående og planlagt næringsutøving i fjellet. En slik kartlegging vil være nyttig både i forhold til forskning og ikke minst for å få en tilstandsrapport på bruken av fjellet.

Fjellregionen har et vidt spekter av verdier og kultur knytta til utnyttelsen av utmarksressursene. Disse er av stor verdi i forbindelse med småskala matproduksjon og opplevelsesaktiviteter og vil utvilsomt være av stor betydning for framtidens næring og verdiskapning. Dette har kommet til uttrykk i ulike sammenhenger (deriblant den såkalte ”fjellteksten” i revidert nasjonalbudsjett 2003) og det jobbes nå med å få på plass strategi og regelverk for økt næringsmessig utnyttelse av områder i og i tilknytning til verneområdene.

Tradisjonsbruken av fjellet omfatter også mye lokalhistorie og kultur. For sentret sin del vil det være svært viktig at en klarer å etablere en kontakt med miljøer som har kompetanse på disse feltene og at det derigjennom kan lages aktiviteter ved sentret. Det er også relativt lett å se en samhandling mellom natur/miljø, lokal kultur og utstilling når det gjelder disse temaene. Eksempler i så måte kan være floraen på Hardangervidda og bruken av planter i mat, medisin, plantefarging osv.

5 Kompetansesenteret for villrein

5.1 Overordnet om innhold og målgrupper

Ideen til opprettelse av to kompetansesentra for villrein i Norge har sin bakgrunn i den omtalte Villrein og Samfunn-rapporten. Norge har et internasjonalt ansvar for å forvalte de siste ville stammer av europeisk fjellrein på en bærekraftig måte, og de to kompetansesentra må betraktes som virkemidler for å oppnå dette.

Med utgangspunkt i hva Stortinget sier i Innst. S.nr 228 (2005-2006) og i Budsjett- Innst.S. nr.9 (2005-2006), så er det naturlig å integrere det ene av de to sentrene i Hardangervidda nasjonalparksenter ved Møsvatn, med villreinområdene sør for Sognefjorden som "ansvarsfelt". Dette vil bl.a. omfatte områdene med de villreinstammene som har vandret inn til Norge sørfra etter siste istid.

Kompetansesenteret vil ha de samme temaområder som nasjonalparksenteret: formidling, forvaltning, forskning, næringsutvikling (se ovenfor), men med konsentrasjon om villreinen.

Kompetansesenteret må således bli en faglig integrert del av selve Nasjonalparksenteret, og de tre viktigste stikkord mht innhold bør være

- Faglig formidling og informasjon
- Kommunikasjon
- Rådgiving

Disse stikkord er gjennomgående i punktene nedenfor og som omhandler senterets mest sentrale oppgaver.

Målgruppene for kompetansesenteret ved Møsvatn er i hovedsak disse:

- motiverte turister/besøkende som ønsker oppdatert, forskningsbasert kunnskap om villreinen som en nøkkelart i økosystem Hardangervidda
- skoleklasser/grupper som ønsker kunnskap om økologien i sørnorsk høyfjellsnatur der villreinen inngår som et viktig økologisk element.
- lokal og regional villreinforvaltning som har behov for tilgang til oppdatert kunnskap om arten og løpende kunnskap om de enkelte bestander/leveområder som bla. fremkommer gjennom nasjonale overvåkingsprogrammer.
- lokal, regional og nasjonal arealforvaltning som trenger oppdatert kunnskap om utviklingen i villreinbestandenes leveområder
- studenter og andre spesielt interesserte som vil fordype seg i kunnskap om villreinen
- forskere som har senteret som et naturlig utgangspunkt for studier på villrein i regionen

5.2 En hovedutfordring: økosystembasert forvaltning

De siste 30-50 årene har Norge lyktes med å etablere en relativt velfungerende bestandsforvaltning for villrein, og vi har rimelig gode kunnskaper om villreinens økologi. Den største utfordringen i dag er å forvalte villreinens leveområder på en slik måte at livskraftige stammer opprettholdes på lang sikt. Vi snakker altså om et behov for økosystem- eller landskapsbasert forvaltning, med villreinen som nøkkelart. På grunn av at villreinen er svært arealkrevende, samtidig som arealinngrep blir stadig mer omfattende, så vil bruk og vern av leveområdene også berøre en rekke samfunnsinteresser som tradisjonelt har vært lite involvert i villreinforvaltningen. Hertil kommer at landbruket også i fjellbygdene gjennomgår betydelige strukturendringer som kan ventes å få innflytelse på leveområdene.

Det er således helt avgjørende at begge kompetansesentra fokuserer på behovet for et helhetsperspektiv, en økosystembasert forvaltning, som involverer en rekke ulike og til dels motstridende interesser.

5.3 Aktuelle oppgaver for et kompetansesenter

Rapporten fra prosjektet Villrein og Samfunn har pekt ut og gitt tilrådninger omkring fire hovedutfordringer for forvaltningen av villrein og villrein fjellene framover:

- Arealforvaltningen
- Håndtering av menneskelig ferdsel
- Bestandsforvaltningen
- Bærekraftig verdiskaping og næringsutvikling på villreinens premisser

Dersom det etableres to regionale kompetansesentre, må disse settes i stand til å betjene sine respektive regioner (for eksempel hhv sør og nord for Sognefjorden) med høy kompetanse og god veiledning innenfor alle disse temaene. Samtidig kan det tenkes at man utvikler spesialkompetanse innenfor hvert av de to sentrene på nærmere avgrensede tema. Eksempler som kan vurderes er at senteret ved Møsvatn bygger opp slik kompetanse innenfor kartlegging/overvåking av beiter og leveområder bl.a. basert på fjernmåling, mens senteret på Dovre bygger opp kompetanse innenfor fangstkultur og kulturminner. Dette er tema som kan egne seg godt for tilrettelegging for publikumsbesøk og reiselivsutnytting, samtidig som det pågår et arbeid med å få fangstminnene i dette området inn på UNESCOs verdensarvliste.

For begge sentra gjelder at de også vi kunne ha som oppgave å bidra gjennom informasjonsarbeid til å sette et internasjonalt fokus på hver sin europeiske region basert på de ulike innvandringsveiene, noe som kan representere et potensiale for verdiskaping og utnytting i forbindelse med reiseliv.

Det er heller ikke unaturlig å tenke seg at de to kompetansesentra får noe ulik profil mht målgrupper. Et senter på Dovre vil for eksempel ligge slik til at det er et godt grunnlag for å rette seg mot et bredt og stort "forbipasserende" publikum på grunn av at det vil ligge nær E6. På Møsvatn gjør beliggenhet og eksisterende bygg/infrastruktur at kompetansesenteret i noe større grad bør rette seg mot lokalsamfunnene, brukere/rettighetshavere, undervisning/studenter, forvaltere fra ulike nivåer og sektorer og folk som i ens ærend tar veien dit fordi de har en genuin interesse for å lære mer om villreinen og dens rike. I en annen terminologi vil det hete at Dovre-senteret i så fall er et "sekundært" og Møsvatn et "primært" turistmål.

Det er betydelige behov for økt ressursinnsats fra forvaltningen knyttet til å gjennomføre de prioriterte tiltakene som er foreslått fra prosjektet Villrein og Samfunn, og som for arealforvaltningens del også er fulgt opp og tilslutning av Stortinget gjennom behandlingen av St.meld.nr.21 (2004-2005) *Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand*. Det er en rekke av disse oppfølgingsoppgavene som vil være av relativt permanent karakter, og der det kan være hensiktsmessig å legge viktige funksjoner til to regionale kompetansesentre.

Innretning og omfang av slike oppgaver må vurderes nærmere i samråd med Direktoratet for naturforvaltning (DN) gjennom det videre utredningsarbeidet, men stikkordsmessig kan følgende oppgaver være aktuelle

(sidetallshenvvisninger refererer til NINA Temahefte 27, ViSa-rapporten):

- Planlegging og gjennomføring av årlige regionale samlinger for aktørene innenfor villrein- og arealforvaltningen i regionen (s.60), samt andre kurs og konferanser
- Generell veiledning overfor sentrale aktører innen villreinforvaltningen (s. 58-63)
- Sekretariatsfunksjon for enkelte villreinnemnder innenfor regionen (s.59-60)
- Utvikling, vedlikehold og distribusjon av informasjonsmateriell gjennom gode nettsteder og ulike brosjyrer/publikasjoner (s.62)

- Regional base med koordineringsfunksjoner for overvåkings- og FoU- aktivitet
- Kompetansesenter for næringsutvikling basert på villreinens premisser

Noen av disse oppgavene er nærmere beskrevet i det følgende.

5.4 Samarbeid og kompetanseheving - regionale samlinger, kurs og konferanser

Arbeidsområdet for et kompetansesenter på Møsstrand omfatter villreinområdene Setesdal Ryfylke, Setesdal Austhei, Hardangervidda, Nordfjella, Norefjell- Reinsjøfjell, Blefjell, Skaulen Etnefjell, Våmur – Roan, Oksenhalvøya, Fjellheimen og Brattefjell – Vindeggen. Det er ikke enkelt å finne en klar fellesnevner for disse villreinområdene på grunn av store forskjeller i størrelse, reinens opprinnelse, lokal kultur, næring og naturforhold. De lokale forskjellene har medført ulike forvaltningsløsninger i de enkelte villreinområdene, og en differensiering av arealforvaltningen vil være situasjonen også i fremtiden.

Samarbeidet og utvekslingen av erfaringer på tvers av områdene har imidlertid vært relativt liten, og flere forhold tilsier at dette må bedres. Et viktig særtrekk ved villreinområdene i sør er størrelsen på enkelte av områdene og de utfordringene dette medfører i forhold til bestandsforvaltning og samarbeid mellom de ulike forvaltningsaktørene. Villreinbestandene i de enkelte områdene har fram til i dag vært forvaltet som mer eller mindre sjølstendige enheter og en har sett bort fra inn / utvandring mellom de respektive områdene. Erfaringer både fra Setesdalsheiene og dels Hardangervidda indikerer for det første at utvekslingen av dyr over administrative grenser er større enn tidligere antatt. Videre ser en i Nordfjella et betydelig behov for lokale tilpasninger og fleksibilitet i bestandsforvaltningene på grunn av at dyra har endret arealbruken i området. For eksempel har tradisjonelle jaktområder nord for rv50 har blitt langt mindre viktige de siste åra, noe som har medført at størsteparten av jakttrykket har blitt flyttet til områder sør for rv50. Dette er en utvikling som understreker behovet for lokale tilpasninger og samarbeid på tvers av de administrative grensene for villreinområdene.

Aktiviteten ved kompetansesenteret må også vurderes ut fra den lokale situasjonen og forholdet mellom lokal og sentral forvaltning. Når det gjelder Hardangervidda spesielt så har for eksempel etableringen av nasjonalparken og konflikter mellom lokal og sentral forvaltning bidratt til at avstanden mellom de ulike aktørene i forvaltningen i perioder har vært svært stor. Det vil derfor være svært viktig at innholdet i kompetansesentret utvikles på en slik måte at det blir et reelt resultat av brukernes involvering og aktivitet. Dette kan neppe uttrykkes sterkt nok, og det vil være helt avgjørende for sentrets framtid at en klarer å etablere en god samhandling mellom lokale og sentrale aktører.

En viktig rolle for kompetansesenteret må derfor være å skape en arena/møteplass for å styrke samarbeid og utveksling av erfaringer fra de enkelte villreinområdene, slik at man samlet oppnår en kompetanseheving gjennom de erfaringene som finnes lokalt i de enkelte områdene. Bedre samhandling mellom lokale og sentrale aktører må også tilstrebes. Viktige virkemidler vil være årlige konferanser i regi av kompetansesenteret samt andre kurs og konferanser. Det bør være aktuelt å legge sekretariatsfunksjonen for enkelte villrein-nemnder innen regionen til senteret. Dette kan også sees i sammenheng med punktet 6.4 nedenfor.

5.5 Rådgiving og informasjon

Kompetansesenteret bør ha en rådgivende/veiledende rolle i forhold til villreinutvalg, villreinemnder, kommuner og fylkeskommuner i samarbeid med aktuelle fylkesmenn og basert på kompetanse innen både areal- og bestandsforvaltning.

For å oppnå en helhetlig villreinforvaltning er det avgjørende at de ulike aktører og interesser kan komme fram til løsninger som er akseptable for de ulike grupper. Dette krever møteplasser der ulike interesser og brukere kan komme sammen i løsningsretta dialoger.

Rådgiving og informasjon med andre sektorer/interesser som influerer på villreinen og dens leveområder blir også stadig viktigere. Nærheten til tett befolkede områder er også stor i den søndre regionen, noe som bidrar til at rekreasjonsbruken av disse fjellområdene er betydelig, samtidig som viktige beitearealer i stor grad er omdisponert til annen bruk. Kraftutbygging og utbygging av samferdsel/infrastruktur er forhold som også påvirker leveområdene betydelig.

Omstillingsprosessene i landbruket og behovet for å utvikle nye næringer i distriktene vil være av stor betydning for den framtidige bruken og bevaringen av villreinen. Dette skyldes ikke bare de store utfordringene en står ovenfor når det gjelder bevaringen av villreinens leveområder, men like viktig er trolig mulighetene for et større engasjement av aktører som så langt har vært lite synlige i villreinforvaltningen.

Senteret må ha ansvar for utvikling, vedlikehold og distribusjon av moderne informasjonsmateriell om villreinen og dens leveområder, bl.a. gjennom gode nettsteder, publikasjoner/brosjyrer og utstillingen på senteret (se pkt 6) Det vil også være naturlig at senteret bygger opp et bibliotek der besøkende kan fordype seg.

Løpende rådgiving og informasjon må således være en kjerneaktivitet ved senteret, ikke bare i forhold til de tradisjonelle aktører, men også overfor andre sektorer/interesser som influerer på villreinen og dens leveområder.

5.6 Overvåking og dokumentasjon

Det er pr i dag mye aktivitet knyttet til fjellområdene i forbindelse med overvåking og dokumentasjon i villreinområdene. Denne aktiviteten utføres av relativt mange aktører (NINA, Universitetene, lokalt fjelloppsyn, villreinutvalgene og SNO). Villreinutvalget for Hardangervidda har for eksempel en klar rolle og oppgave i forhold til overvåkingen av villreinbestanden. En viktig funksjon for kompetansesentret vil være å bidra til en optimal bruk av disse ressursene samtidig som sentret bør ha oversikt over de dataserier og opplysningene som samles inn. Stikkord i denne sammenheng er bruken og bevaringen av fjellområdene og hvordan en dokumenterer tilstanden i villreinområdene, særlig beitetilstanden.

Når det gjelder overvåking og dokumentasjon må kompetansesenteret a) bidra til koordinering mellom aktører b) ha en oppdatert oversikt over data og resultater c) ha ansvar for formidling av tilstandsrapporter til brukerne, bl.a. via publikums-/utstillingsdelen.

5.7 Forskningens rolle i kompetansesenteret

Det har i lang tid vært betydelig aktivitet mht villreinforskning i den søndre regionen. Det gjelder bl.a. forskning på villreinens biologi, beiteforhold og virkninger av fysiske inngrep og andre påvirkninger. Norsk institutt for naturforskning (NINA) har vært en tung aktør innen forskningen, i tillegg til bl.a. universitetsforskere.

Mye av villreinforskningen har anvendt karakter, og forskningsresultatene er et nødvendig faglig grunnlag for villrein-forvaltningen på ulike nivåer. Kommunikasjonen mellom forskerne og brukere/forvaltere har gjennomgående vært bra, men her er rom for forbedringer.

Kompetansesenteret vil være en selvfølgelig regional hovedarena for kommunikasjonen mellom villrein-forskerne og brukerne i fremtiden. Senteret vil være et naturlig utgangspunkt bl.a. for NINAs aktiviteter på villrein i regionen, og et henvendelsespunkt når det gjelder oppdatert, forskningsbasert kunnskap om villrein. Det må være en målsetting at senteret kan framstå som å være helt i front både når det gjelder formidling av relevante resultater og bruk av presentasjonsformer og teknologi.

5.8 Næringsutvikling på villreinens premisser

I de største villreinområdene som Hardangervidda og Setesdal Ryfylke er det store grunneiere og grunneiersammenslutninger som i lang tid har hatt jakt og fiske som viktig næring. Videreføring av tradisjonell næring og utvikling av nye naturbaserte næringer basert på villrein er realiteter som regionen står overfor. Opplevelsesaktiviteter/økoturisme knyttet til villrein er et tema der både natur og kulturhistorie inngår og som kan få økt betydning.

For mange av de som ønsker å satse på tradisjonell næring eller ny næringsutvikling i fjellregionen er det et behov for å redusere avstanden til ulike offentlige myndigheter slik at en lettere kan finne løsninger.

Et kompetansesenter kan være en brobygger mellom brukere og ulike offentlige myndigheter, og møteplassene ved et senteret kan redusere barrierer til hinder for bærekraftig næringsutvikling og verdiskapning. En annen viktig funksjon for sentret i denne sammenheng er å være en link mellom ulike brukere / entreprenører og myndigheter, slik at initiativtakere raskest mulig blir klar over veier og muligheter. Relevant kunnskap til bruk i næringsutvikling må være lett tilgjengelig og oppdatert til enhver tid.

6 Utstillingen/publikumsattraksjonen

Det finnes i dag svært mye kunnskap om villreinen, villreinens leveområder, effekter av ulike inngrep og de konfliktlinjer som ofte følger forvaltningen av villrein. Alt dette er godt beskrevet i ViSa-rapporten som baserer seg på et stort kildemateriale. Utfordringen er å utvikle en konkret informasjons- og kommunikasjonsløsning som kan dekke behovet for flere målgrupper.

I tillegg til at senteret må ha tilbud om fasiliteter for fordypning, herunder datatilgang til all relevant kunnskap, må senteret innholde mer spektakulære og moderne teknologiske presentasjonsformer for formidling til et bredt spekter av publikum. Dette krever tildels betydelige investeringer som må utredes nærmere med utgangspunkt i forstudien.

6.1 Overordnede mål

- Utstillingen skal være en integrert del av nasjonalpark/kompetansesenteret og derigjennom reflektere den øvrige aktiviteten
- Et gjennomgående trekk skal være å fokusere på fjelløkosystemene; Fokus skal være på bruk og vern av fjellets ressurser, med villreinen i fokus
- Utstillingene skal utnytte særpreget i lokalene.

6.2 Noen prinsipper

Følgende skal bl.a. ligge til grunn for utformingen av utstillingen/publikumsattraksjonen:

- Den skal være en ressurs for senteret og en attraksjon i seg selv
- Utstillingen skal være dynamisk og være en kombinasjon av permanente og temporære moduler, ikke en statisk museal utstilling
- Den skal ha høy natur- og kulturfaglig kvalitet
- Den skal være underholdende
- Den skal aktivere de besøkende
- Lokale/regionale aktører skal være med i utformingen
- Utstillingen skal i stor grad være basert på moderne teknologi, bl.a. fjernmålings-, navigasjons- og videoteknologi
- Interaktive løsninger skal stå sentralt

6.3 Noen aktuelle temaer

Temaene nedenfor er eksempler, og det vil ikke være mulig å ta for seg alt på en gang. Trolig vil deler bestå av temporære utstillinger. Det er vår anbefaling at man konsentrerer seg om en **villreinutstilling i første omgang**.

Villreinen

- Opprinnelse og innvandring (Dordogne, hulemalerier, vandringsveiene)
- Utbredelsen
- Livsløpet
- Beitevaner og -grunnlag, vandringer, bæreevne mv
- Villreinen og økosystemet
- Mennesket og villreinen
- Villrein vs tamrein
- Fangst- og kulturhistorie knyttet til villreinen
- Reinen i matveien
- Rein i kunst og håndverk
- Truslene mot villreinen, med særlig vekt på arealbruk og inngrep
- Forvaltningen av villreinstammene, næring og rekreasjon
- Forskerne Ingstad og Skogland
- Godbiter fra forskningen

Økosystem Hardangervidda

- Bred presentasjon (3D-modell)
- Landskapet/formasjonene
- Naturhistorien, særlig etter siste istid

Historien om syklosporin

- Soppen og historien
- Bruksområdet
- Nyttene av biologisk mangfold

Trekk fra flora og fauna

- Utvalgte planter og dyr
- Program for terrestrisk naturovervåking (TOV) sitt overvåkingsfelt i Møsvatn
- Vekt på særpreg og attraksjonsverdi (fjellreven?)

Kulturhistorie i og ved nasjonalparken

- De første folkene
- Hva sporene forteller oss
- Kullbrenning
- Jernutvinning
- Jakt og fiske
- Vidda som ferdselsåre
- Turismen og dens utvikling
- Gårds- og tradisjonsprodukter
- Møsvatn - kultur og utvikling

Industri- og krigshistorie

- Norsk Hydro og Rjukan
- Aksjoner og sabotasje i 2. verdenskrig

6.4 Tekniske løsninger/virkemidler

Viktige elementer her vil for eksempel være

- Online filming av naturfenomener ved bruk av web- kamera, eks. på rein, ved rovfuglreir, fjellrev mv.
- Bruk av navigasjons- og fjernmålingsteknologi, som for eksempel gir mulighet til å følge individer av reinsdyr gjennom hele eller deler av året

- Bruk av film/video-innslag; Cyklosporin, årstidsvekslinger, oppsyn/ feltarbeid/ dokumentasjon
  - Direkte bruk av teleskop
  - Tilrettelegging for barn (aktiviteter)
  - Tablåer og rekonstruksjoner
  - Bruk av moderne audio-guider
- Bruk av interaktive rollespill. Ved NorVeg-museet i Rørvik har man et eget rom der man kjører rollespillet "Kampen om kvotene", med problemstillinger som er nesten direkte overførbare fra fisk til reinforvaltningen på Hardangervidda. Det dreier seg om et ferdig utviklet opplegg og program (av Hybris Film AS) for et konsekvensbasert rollespill som lærer besøkende om naturforvaltning og konsekvensene av ulike beslutninger på en helt ny og spennende måte.

6.5 Skisse til en utstilling: "Villreinens rike!"

Denne skissen foreslås som et utgangspunkt for den videre prosess og er lagt opp som en løype der besøkende beveger seg fra tema til tema:

Seksjon 1 "Det forgjettede land"

En presentasjon av Hardangervidda nasjonalpark, med vekt på villreinens livsbetingelser og bakgrunnen for de nasjonale målsettinger i lyd og billedede. En kompakt og levende fremstilling der budskap formidles gjennom lyd og skriftlig tekst knyttet til utvalgte scener fra Hardangervidda til ulike årstider. Scenen avsluttes med en kort filmsnutt der en villrein fryses fast (antydning fare). Seksjonen har et estetisk preg.

Seksjon 2: "Urinnvåneren"

Her formidles utvalgte tema om villreinens egenart, og i rommet bør ulike varianter av arten være stoppet ut. Det skal være mulig å ta, lukte, høre og føle villrein gjennom bruk av ulike effekter. Gjennom å velge informasjonsprogram i utvalgte monterer skal de besøkende få grunnleggende informasjon om villreinen, der artens spesielle egenskaper presenteres; nomadedyret, adferds- og næringsøkologi, pels som er utrolig isolerende, klauver som bærer bedre på snø enn noe annet klauvdyr, dyrets evne til temperaturregulering, gevirets funksjon og kanskje til slutt en spektakulær animasjon av villreinen som viser dyrets anatomiske oppbygging, metabolisme, oppbygging av fettreserver, ulike organers funksjon ift "varmeveksling" etc. Seansen kan avsluttes med en kort visuell illustrasjon av hvordan snøens beskaffenhet påvirker villreinens energibruk og tilgang til mat gjennom vinteren, eventuelt noe om hvordan flokkene endrer struktur gjennom året.

Seksjon 3: "Bit for bit"

Her legges det til rette for en kort, men dramatisk filmsnutt som formidler villreinens valg av habitat gjennom året, årlige vandringer og vekselbruk av større arealer over tid. Etter dette presenteres et stort digitalt kart over de aktuelle villreinområdene som gradvis forandrer seg fra det opprinnelige området for 10000 år siden gjennom tidsbolker der ulike inngrep gradvis fragmenterer opp villreinområdet og setter arten "på bås" i mer eller mindre isolerte delbestander. Slutten på denne fremvisningen viser dagens status med røde lamper som varsel fare for ytterligere nedbygging/fragmentering basert på omdiskuterte nye inngrep, og en bør velge trusler fra ulike sektorer.

Seksjon 4: "Lys i tunnelen?"

Denne seksjonen må starte med at man tar på alvor advarsler fra f eks forskningen, jfr oppsummeringen om situasjonen på Hardangervidda. Det digitaliserte kartet kan illustrere informasjon om ulike kvaliteter for villreinen, slik som sentrale kalvingsområder, trekkveier, vinterbeiter etc. Det skal vises hvordan faglige råd tas på alvor og kan føre til at villreinen får bedre levekår. Seksjonen kan avsluttes med et budskap som minner den besøkende om presentasjon av målsettinger og strategi i seksjon 1.

Seksjon 4. "Her er jeg!"

Her bør deltageren få innblikk i hvordan er det i villreinområdet i dag, basert på web-kamera på strategiske steder. I tillegg bør en søke å få til en sekvens der en ser naturen fra villreinens øyne f eks ved at noen dyr med GPS-sendere utstyres med kamera, slik at en både kan se hvor dyret (ene) befinner seg (på et egnet kart) og hva dyret faktisk ser på et gitt tidspunkt, gjennom et kamera festet på reinen.

Seksjonen kan avsluttes med et kortfattet og enkel presentasjon av noen høydepunkter fra siste års overvåking presentert på "folkelig og visuell måte".

Seksjon 5. "I pose og sekk?" el. "Kampen om kvotene"

Her inviteres den besøkende til å ta del i et konsekvensbasert rollespill der en tar tak i utfordringer for forvaltningen av villrein, med ståsted i ulike interessegrupper. Dette kan være for eksempel en arealsak/-konflikt, eller årlige kvoter. En egen modell bør utvikles for Hardangervidda, med utgangspunkt i de erfaringer man har fra tilsvarende opplegg ved NorVeg-museet i Rørvik.

---

7 Videre framdrift

Denne forstudien bør danne grunnlaget for styrets videre arbeid som bør konsentrere seg om å få etablert kompetansesenteret og utstillingen så snart som mulig.

Det bør være realistiske mål at kompetansesenteret er etablert i løpet av 2006 og at villreinutstillingen er åpnet til sesongen 2007.

Det er presentert en rekke oppgaver for det nye kompetansesenteret. Det kan ikke understrekes nok at suksess for senteret i første rekke beror på at man snarest får på plass dyktige og entusiastiske ansatte som kan drive fram utviklingen av senteret og utstillingen slik de er tenkt å bli.

Vi har ikke i dag grunnlag for å komme med presise budsjett-anslag, men vil antyde at den løpende driften av senteret vil koste ca 3 mill årlig og at utstillingene vil kreve investeringer i størrelsesorden 10-12 mill.

Styrets videre arbeid bør basere seg på et tett samarbeid med Direktoratet for naturforvaltning og NINA.

NINA Rapport 116

ISSN:1504-3312

ISBN: 82-426-1664-7

Norsk institutt for naturforskning

NINA Hovedkontor

Postadresse: NO-7485 Trondheim

Besøks/leveringsadresse: Tungasletta 2, NO-7047 Trondheim

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 73 80 14 01

Organisasjonsnummer: 9500 37 687

<http://www.nina.no>